

بررسی اثر عوامل درونی و بیرونی بر بازگشت ایرانیان خارج از کشور طی سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۱

 20.1001.1.24767220.1401.12.3.7.6

زهرة ربیعی^۱

ملیکا سلیمانی‌خو^۲

چکیده

مهاجران بازگشتی می‌توانند به کاهش آثار منفی مهاجرت و توسعه جوامع مبدأ کمک کنند. این پژوهش با هدف بررسی اثر عوامل درونی و بیرونی بر بازگشت ایرانیان خارج از کشور و به روش ترکیبی صورت گرفته است. مقایسه فرازوفرودهای شاخص‌های بازگشت (نرخ بازگشت و نرخ تصمیم به بازگشت) و پیشران‌های بازگشت طی سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۱ حاکی از آن است که همواره دو عامل درونی «خانواده» و «احساس میهن‌پرستی» پیشران‌های مهم اثرگذار در جریان بازگشتی به کشور بوده است. اما در اثر عوامل بیرونی دو نقطه عطف در سال‌های بررسی شده وجود داشته است. در بازه ۱۳۹۵ - ۱۳۹۶ نرخ بازگشت ایرانیان (بازگشت داوطلبانه متخصصان ایرانی و بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت‌شده مهاجران ایرانی) افزایش یافته است. به نظر می‌رسد بهبود چشم‌انداز سیاسی و اقتصادی کشور در اثر امید به رفع تحریم‌ها هم‌زمان با امضای توافق‌نامه هسته‌ای برجام، که یکی از عوامل جذب‌کننده مؤثر در کشور مبدأ محسوب می‌شود، بر این افزایش تأثیر داشته است. در بازه ۱۳۹۹ - ۱۴۰۰ نیز نرخ بازگشت داوطلبانه متخصصان ایرانی، به‌علت بروز همه‌گیری کرونا و افزایش نارضایتی از شرایط در کشور میزبان، افزایش چشمگیری یافته است. درحالی‌که بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت‌شده مهاجران ایرانی نه تنها افزایش نیافته، بلکه روند نزولی هم یافته است.

واژگان کلیدی: مهاجرت بازگشتی، تصمیم به بازگشت، بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت‌شده، همه‌گیری کووید - ۱۹، دایاسپورا

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۱/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۶

۱. کارشناسی ارشد سیاست‌گذاری علم و فناوری، دانشکده مدیریت و اقتصاد، دانشگاه صنعتی شریف (نویسنده مسئول): rabiee.zohreh@gsmc.sharif.ir

۲. کارشناسی ارشد پژوهش علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران: melika.soleimani1994@gmail.com

مقدمه

۱. مبانی نظری

مطالعات متعددی در حوزه مهاجرت‌های بازگشتی انجام شده است که در برخی از آن‌ها ویژگی‌های مهاجران بازگشتی و آثار ویژگی‌های مختلفی همچون تحصیلات، میزان مهارت، میزان موفقیت در مهاجرت و... در بازگشت یا تمایل به بازگشت مهاجران سنجیده شده است (Mayr and Peri, 2008). در بخش دیگری از مطالعات نیز آنچه بررسی شده است علل بازگشت بوده است. بررسی نظری مطالعات پیشین حاکی از آن است که علل مهاجرت بازگشتی از دیدگاه پنج نظریه غالب، اقتصاد نئوکلاسیک^۱، اقتصاد جدید مهاجرت نیروی کار^۲، ساختارگرایی^۳، فراملی‌گرایی^۴ و شبکه‌های اجتماعی و اقتصادی فرامرزی^۵ متفاوت است، اما ممکن است در مواردی نیز همپوشانی وجود داشته باشد (Cassarino, 2004).

از دیدگاه نظریه اقتصاد نئوکلاسیک، اغلب مهاجرت‌ها ادامه‌دار است و فقط کسانی که شکست خورده باشند باز می‌گردند (Cassarino, 2004). در این نظریه، بر تفاوت دستمزد در کشورهای فرستنده و گیرنده تمرکز می‌شود. این نظریه بر این فرض استوار است که افراد به دنبال بیشینه‌سازی منافع خود هستند و به جایی می‌روند که بتوانند در ازای سرمایه انسانی خود بیشترین منفعت را کسب کنند. بنابراین، بر اساس پیش‌فرض‌های این نظریه، بازگشت از خطا در محاسبه سود و زیان و یا نوعی شکست ناشی می‌شود (King and Kuschminder, 2022).

نظریه اقتصاد جدید مهاجرت نیروی کار در مقابل نظریه اقتصاد نئوکلاسیک قرار دارد. در این نظریه بازگشت را آخرین مرحله چرخه مهاجرت در نظر می‌گیرند. از دیدگاه این نظریه، بازگشت جزئی طبیعی از فرایند مهاجرت و علت آن وابستگی به کشور مبدأ است و احتمالاً زمانی رخ بدهد که فرد مهاجر به اهداف خود از مهاجرت دست یافته باشد (King and Kuschminder, 2022).

از دید نظریه‌پردازان ساختارگرا، بازگشت در چهارچوب دوگانه مرکز-حاشیه و به علل شخصی و عاطفی اتفاق می‌افتد (Sanaci, 2019). رویکرد در این دسته از پژوهش‌ها ساختاری است و در آن‌ها به عوامل اجتماعی و نهادی کشور مبدأ می‌پردازند. به این سبب، موفقیت یا شکست افراد در فرایند بازگشت وابسته است به میزان برآورده شدن انتظاراتشان در کشور مبدأ (Cas-sarino, 2004). در این پژوهش‌ها، مهاجرت از پیرامون به مرکز اساساً عامل بازتولید نابرابری در سطح جهان و وابستگی

برخلاف باور عموم، مهاجرت لزوماً مسیری یک‌طرفه نیست و بسیاری از مهاجران پس از مدتی باز می‌گردند (Wahba, 2014). برخی از مهاجران روایت موقت دارند (مانند کارگران فصلی و دانشجویان بین‌المللی) و پس از اتمام دوره کاری و تحصیلی خود ناچار به بازگشت‌اند؛ برخی دیگر نیز روایت دائمی دارند، اما پس از گذراندن مدتی در خارج از کشور تصمیم به بازگشت می‌گیرند (Wahba, 2021).

مهاجرت بازگشتی مزایای بالقوه فراوانی دارد. تجربه کار در خارج از کشور می‌تواند به افزایش دانش، تجربه، دارایی، و مهارت مهاجران منجر شود. بنابراین، مهاجرانی که بازمی‌گردند سرمایه مالی و انسانی خود را به کشور مبدأ منتقل می‌کنند (El-Mallakh and Wahba, 2016). همچنین مهاجران بازگشتی ایده‌ها و هنجارهای جدیدی را منتقل می‌کنند که می‌تواند منجر به بهبود عملکرد سیاسی و اقتصادی کشور مبدأ شود (Wahba, 2021). در نتیجه، می‌شود در کشورهای مهاجرفرست، با طراحی و پیاده‌سازی سیاست‌ها و برنامه‌هایی که هم‌راستا با تشویق به بازگشت باشد، آثار منفی مهاجرت را کاهش داد و از آن چون فرصتی برای توسعه جامعه استفاده کرد. برای مثال، در کشورهایی مانند چین و هند توانسته‌اند با پیاده‌سازی سیاست‌های اثربخش در این زمینه رشد اقتصادی چشمگیری را تجربه کنند و با کشورهای توسعه‌یافته رقابت کنند.

کشور ایران نیز در طول دهه‌های گذشته در معرض مهاجرت (به‌ویژه مهاجرت جوانان و تحصیل‌کردگان) قرار داشته است. بر اساس سالنامه مهاجرتی ایران ۱۴۰۱، تعداد مهاجران ایرانی در جهان بیش از ۲ میلیون و ۶۲ هزار نفر است. در حالی که تعداد دانشجویان ایرانی در خارج از کشور در سال ۲۰۲۰ حدود ۶۷ هزار نفر بوده است (Iran Migration Observatory, 2022). متأسفانه در ایران، باینکه این کشور برای دهه‌های متمادی در معرض جریان گسترده مهاجرت (به‌ویژه مهاجرت جوانان و تحصیل‌کردگان) بوده است، پژوهش‌های منسجم در زمینه مهاجرت‌های بازگشتی کم است. بنابراین، در پژوهش حاضر تلاش می‌شود به این سؤال پاسخ داده شود که به‌طور کلی چه عواملی در بازگشت مهاجران ایرانی تأثیر می‌گذارد و تأثیر عوامل درونی و بیرونی در بازگشت داوطلبانه متخصصان ایرانی و بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد مهاجران ایرانی خارج از کشور چگونه است.

شناخت عوامل مؤثر در بازگشت مهاجران ایرانی می‌تواند باعث شود تا سیاست‌گذاری در این حوزه با توجه به حقایق میدانی، و نه صرفاً بر اساس برساخته‌های ذهنی، صورت گیرد و تهدید مهاجرت از ایران به فرصتی برای رشد علمی و فناوری و اقتصادی کشور از طریق مهاجرت‌های بازگشتی تبدیل شود.

1. Neoclassical economics

2. New economics of labour migration

3. Structuralism

4. Transnationalism

5. Cross-border social and economic networks

<p>مهاجران به این علت باز می‌گردند که در کشور میزبان به درآمد مطلوب دست نمی‌یابند، در نتیجه اگر مهاجرت بازگشتی چون تجربه شکست در مهاجرت هم نباشد، ناهنجاری تلقی می‌شود.</p>	<p>نظریه اقتصاد نئوکلاسیک</p>
<p>بازگشت نتیجه منطقی راهبردهای محاسبه‌شده است و زمانی اتفاق می‌افتد که اهداف مهاجر در کشور میزبان محقق شده باشد.</p>	<p>نظریه اقتصاد جدید مهاجرت نیروی کار</p>
<p>بازگشت مسئله‌ای شخصی، اجتماعی و زمینه‌ای است که تحت تأثیر ساختار و شرایط قرار دارد. سنت، ارزش‌ها و نیز روابط قدرت مهاجران در کشور مبدأ در انتقال تجربیات مهاجرت به جامعه مبدأ اثرگذار است.</p>	<p>نظریه ساختار گرایی</p>
<p>بازگشت لزوماً دائمی نیست و زمانی اتفاق می‌افتد که منابع مالی یا مزایای کافی برای تأمین هزینه‌های خانوار و شرایط مساعد در وطن موجود باشد.</p>	<p>نظریه فراملی گرایی</p>
<p>بازگشت اولین گام برای تکمیل فرایند مهاجرت است و توسط شبکه‌های فراملی اقتصادی و اجتماعی که اطلاعات را منتقل می‌کنند تأمین می‌شود و تداوم می‌یابد.</p>	<p>نظریه شبکه‌های اجتماعی و اقتصادی فراملی</p>

شکل ۱: تلخیص علل مهاجرت بازگشتی از دیدگاه نظریه‌های غالب مهاجرت

از دیدگاه نظریه شبکه‌های اجتماعی و اقتصادی فراملی، بازگشت جزئی از فرایند مهاجرت است و به علت وجود شبکه‌های اقتصادی و اجتماعی بین‌المللی رخ می‌دهد (Sanaci, 2019). در این چهارچوب تحلیلی، مانند رویکرد فراملی گرایی، بر حفظ پیوندهای مادی و فردی و احساسی مهاجران و بازگشتی‌ها با جامعه مبدأ و مقصد تأکید می‌شود. در این رویکرد تأکید اصلی بر شبکه‌های اجتماعی است که بر اساس خویشاوندی، هویت، سرمایه اجتماعی و منابع فرهنگی و اقتصادی کشور مبدأ شکل گرفته است و در تصمیم به بازگشت، اقدام به بازگشت، و مسائل پس از بازگشت تأثیر خواهد گذاشت (Cassarino, 2004). بررسی مطالعات تجربی پیشین نیز حاکی از آن است که ممکن است به‌طور کلی پنج دسته از عوامل در بازگشت یا میل به بازگشت مهاجران اثرگذار باشد.

الف) عوامل عاطفی

عوامل عاطفی می‌تواند شامل ابعاد مختلف دلتنگی برای خانواده و سرزمین مادری شود. از طرفی در بسیاری از پژوهش‌ها بر سهم

کشورهای پیرامونی و کمتر توسعه‌یافته به هژمونی اقتصادی کشورهای شمالی از جمله ایالات متحده آمریکا، انگلیس و... در نظر گرفته می‌شود. بر اساس این چهارچوب تحلیلی تاریخی - ساختاری، مهاجران بازگشتی کسانی‌اند که به علت کهولت سن، بیماری، رکود اقتصادی، یا افزایش نرخ بیکاری از کشور مقصد رانده شده‌اند (King and Kuschminder, 2022). نظریه پردازان فراملی گرایی معتقدند که بازگشت لزوماً دائمی نیست و بر بستری از اوضاع تاریخی و اجتماعی رخ می‌دهد (Sanaci, 2019). رویکرد فراملی‌گرایانه اشاره دارد به وجود پیوندهای قوی اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی میان جامعه مبدأ و مقصد (King and Kuschminder, 2022). در این دیدگاه بر هویت‌یابی، احساس تعلق، و تمایل فرهنگی و عاطفی به کشور مبدأ تأکید می‌شود و مطرح می‌شود که خاطرات، تولیدات فرهنگی، و احساس تعلق به کشور منجر به ایجاد هویت‌های فراملی می‌شود (Morawska, 2007). احساس تعلق و هویت نه صرفاً در سطح آگاهی، بلکه شامل ارتباطات اقتصادی و اجتماعی و سیاسی با کشور مبدأ نیز می‌شود (Levitt, 2010).

بر افزایش احتمال بازگشت اشاره می‌کنند (Bijwaard et al., 2014). کردار (2009) اثر مدت‌زمان بیکاری را در بازگشت مهاجران ترکیه‌ای از آلمان بررسی کرده است. بر اساس یافته‌های پژوهش او، احتمال بازگشت برای افرادی که برای مدت کمتر از یک سال بیکار بوده‌اند بیشتر است، درحالی‌که افرادی که مدت بیشتری بیکار بوده‌اند تمایل کمتری به بازگشت نشان داده‌اند (Kirdar, 2009). زایتهاور و کلوگ (2013) نیز در پژوهشی که روی فارغ‌التحصیلان چینی مقطع دکتری، در رشته‌های علوم، فضا، مهندسی، ریاضیات^۲ در دانشگاه‌های ایالات متحده آمریکا صورت دادند، به این نتیجه رسیدند که اغلب علت ماندگاری خود را درآمد بیشتر در آمریکا اظهار کرده بودند (Zeithammer and Kellogg, 2013). سابهاروال و وارما (2019) در مطالعه‌ای دریافتند که چشم‌انداز شغلی و اقتصادی بهتر در زادگاه مهم‌ترین علت بازگشت مهاجران هندی است (Sabharwal and Varma, 2019).

ج) عوامل سیاسی - حقوقی

برنامه‌های حمایتی دولتی‌ها برای بازگشت مهاجران و برنامه‌های بازگشت داوطلبانه که عمدتاً از طریق سازمان‌های بین‌المللی و به‌منظور اهداف توسعه‌ای، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، صورت می‌گیرد ازجمله عواملی است که مهاجران را برای بازگشت به سرزمین مادری ترغیب می‌کند (Lesinska, 2013). سابهاروال و وارما (2019) نیز مشکلات مربوط به روآدید و نداشتن اقامت دائم در کشور مقصد را از علل مهم بازگشت به هند برشمرده‌اند (Sabharwal and Varma, 2019).

د) عوامل اجتماعی - فرهنگی

در برخی از پژوهش‌ها تلاش شده است رویکرد سبک زندگی^۳ نیز درباره بازگشت به کار گرفته شود. برای مثال، سار و سار (2020) در پژوهش خود نشان دادند که سبک زندگی مطلوب برای استوئیایی‌های متخصص و تحصیل‌کرده، همراه با گذار به مراحل مختلف زندگی‌شان، دستخوش تغییر می‌شود. بازگشت زمانی در ذهن استوئیایی‌ها پررنگ می‌شود که در مرحله‌ای باشند که برنامه‌ریزی برای خانواده اهمیت می‌یابد. بر اساس این پژوهش، به‌زعم کیفیت بالای زندگی مصاحبه‌شوندگان و خدمات عمومی مناسب در پایتخت استونی، ازجمله خدمات درمانی، مراقبت از کودکان، و حمل‌ونقل باکیفیت و با قیمت مناسب، برنامه‌ریزی برای خانواده نقش مثبتی در تمایل به بازگشت داشت (Saar and Saar, 2020). بولونیانی (2014) به اهمیت تأثیر سبک زندگی در شکل‌گیری اندیشه بازگشت در میان نسل دوم پاکستانی‌های ساکن

دلتنگی برای خانواده در مهاجرت‌های بازگشتی تأکید شده است (Koplika and Drishi, 2022) و ازطرف دیگر بر کسی پوشیده نیست که مهاجران به سرزمین مادری خود نگرش‌های خاصی دارند که تمایل آن‌ها برای بازگشت را شکل می‌دهد. به‌این‌سبب، احساس دلتنگی برای وطن و خانواده ازجمله عواملی است که افراد را برای بازگشت برمی‌انگیزاند (Fihel and Gorny, 2013). هان و همکاران (2015) در پژوهشی بر روی دانشجویان بین‌المللی مشغول به تحصیل در رشته‌های علوم، فناوری، مهندسی، و ریاضیات، در ایالات متحده آمریکا، علل بازگشت را عواملی چون خانواده و دوستان و مسائل فرهنگی گزارش کرده‌اند (Han et al., 2015). هاروی (2011) نیز در پژوهش خود بر روی مهاجران بریتانیایی ساکن کانادا بر نقش کلیدی خانواده و روابط عاطفی در تصمیم افراد به بازگشت تأکید می‌کند (Harvey, 2011). سابهاروال و وارما (2019) در مطالعه‌ای عوامل مؤثر در بازگشت مهاجران هندی‌ای که در رشته‌های مهندسی و علوم پایه مدرک دکتری داشتند بررسی کرده‌اند و شواهد نشان می‌دهد که احساس تعلق فرهنگی و علاقه به وطن برای ۲۰ درصد از آنان و احساس مسئولیت در قبال خانواده (به‌ویژه والدین) برای ۱۰ درصد از آنان اهمیت داشته است (Sabharwal and Varma, 2019). نونچف و هریستووا (2018) و باکالووا و میشوا (2018) نیز علل غیراقتصادی ازجمله دلبستگی به خانواده را مهم‌ترین انگیزه بلغارستانی‌ها برای بازگشت گزارش کرده‌اند (Nonchev and Hristova, 2018; Bakalova and Misheva, 2018).

ب) عوامل اقتصادی

عوامل مختلفی در مهاجرت بازگشتی و تصمیم به بازگشت اثرگذارند اما به نظر می‌رسد که عوامل اصلی با شرایط اقتصادی و گزینه‌های موجود در بازار کار ارتباط مستقیم دارد (Lesinska, 2013). فرانسیس (2015) معتقد است که مهم‌ترین علت مهاجرت بازگشتی چرخه بهینه درآمدزایی^۱ است. به این معنی که فرد مهاجر پس از دستیابی به هدف مهاجرت و افزایش ثروت در خارج از کشور، به زادگاه خود بازمی‌گردد (Franses, 2015). فیهل و گرنی (2013) معتقدند که قدرت خرید بیشتر در کشور مقصد نیز می‌تواند در ماندگاری و بازگشت مهاجران اثر داشته باشد (Fihel and Gorny, 2013). کاسارینو (2014) معتقد است که برنامه‌ریزی برای بازگشت تحت‌تأثیر وضعیت اشتغال و بازار کار قرار دارد (Cassarino, 2014). نتایج پژوهش بیجوارد و وانگ (2016) در مورد علل بازگشت دانشجویان خارجی‌ای که در هلند تحصیل می‌کنند نشان داد که بیکاری در هلند ممکن است منجر به بازگشت شود (Bijwaard and Wang, 2016). بیجوارد و همکاران (2014) نیز به تأثیر بیکاری در کشور مقصد

2. Science, Technology, Engineering, Mathematics (STEM)

3. Life style

1. Optimal life-earnings cycle

بریتانیا اشاره می‌کند (Bolognani, 2014). بنسون و اوریلی (2016) سبک زندگی را چهارچوبی تحلیلی برای فهم مهاجرت و درک نحوه هویت‌یابی و ملاحظات اخلاقی درباره نحوه زیست مطلوب می‌دانند (Benson and O'Reilly, 2016).

ه) بحران‌ها

بحران‌هایی نظیر همه‌گیری بیماری و رکودهای اقتصادی تصمیم‌گیری برای مهاجران را بیش‌ازپیش پیچیده می‌کند و آن‌ها را میان ماندن و رفتن سردرگم می‌کند (Mencutek, 2022). دو بحران جهانی مهم در دو دهه گذشته عبارت‌اند از بحران بدهی در سال ۲۰۰۹ و بحران همه‌گیری ویروس کرونا طی سال‌های ۲۰۱۹ تا ۲۰۲۱. در ادامه اثر هرکدام از این بحران‌ها بر میل و تصمیم به بازگشت در میان مهاجران بررسی شده است.

بحران جهانی بدهی: غالباً بروز بحران‌هایی همچون بحران‌های اقتصادی در جامعه مقصد مهاجران را برای بازگشت به سرزمین مادری‌شان ترغیب می‌کند (Lesinska, 2013). کرپاچی و کوکا (2019) در پژوهش خود درباره بازگشت مهاجران آلبانیایی از یونان، بعد از وقوع بحران بدهی در این کشور، به این نتیجه رسیدند که بحران اقتصادی در تصمیم به بازگشت تأثیرگذار بوده است (Kerpaci and Kuka, 2019). در برخی از پژوهش‌ها نیز تأثیر آمادگی کشور زادگاه برای حل بحران در میل و تصمیم به بازگشت مهاجران بررسی شده است. برای نمونه، زایسا و زیمرمن (2016) تأثیر رکود اقتصادی سال ۲۰۰۹ را در بازگشت مهاجران کشورهایی که به‌تازگی عضو اتحادیه اروپا شده بودند بررسی کرده‌اند. یافته‌های آنان نشان می‌دهد که بازگشت افراد فقط ناشی از وضعیت کشور میزبان نبوده است، بلکه میزان آمادگی و مساعدبودن شرایط در کشور زادگاهشان نیز در میزان بازگشت تأثیرگذار بوده است (Zaiceva and Zimmermann, 2016). آندرن و رومن (2016) نیز در پژوهش خود درباره رفتار مهاجران رومانیایی بعد از بحران اروپا به نتایج مشابهی رسیدند؛ فقط کمتر از نیمی از آن‌ها بیان کردند که در بلندمدت قصد بازگشت به کشور خود را دارند و حتی اگر از بحران اقتصادی ضربه دیده بودند هم مهاجرت مجدد را به بازگشت به رومانی ترجیح می‌دادند (Andren and Roman, 2016). بنابراین، بازگشت نه‌تنها تابع وضعیت اقتصادی فرد در مقصد مهاجرتی است که تابع تأثیرپذیری کشور مبدأ از بحران‌ها نیز هست. در ادبیات مربوط به بازگشت ناشی از بحران معمولاً به علل اقتصادی و ازدست‌دادن شغل اشاره می‌شود، با این حال می‌توان گفت افزایش فشارهای اجتماعی در جامعه میزبان، که ممکن است نشئت‌گرفته از بحران‌های اقتصادی باشد، نیز در تصمیم به بازگشت تأثیر می‌گذارد (Andren and Roman, 2016).

بحران جهانی همه‌گیری ویروس کرونا: تازه‌ترین بحران جهانی مربوط است به همه‌گیری ویروس کرونا که در اشکال مختلف مهاجرت، از جمله مهاجرت‌های بازگشتی، تأثیر گذاشته است. برای مثال، شواهد حاکی از آن است که در کشور هند، پس از شروع همه‌گیری کرونا، با سطح چشمگیری از مهاجرت‌های بازگشتی مواجه شدند. صدها هزار نفر از هندیان شاغل در کشورهای حوزه خلیج فارس، ایالات متحده آمریکا، بریتانیا، اسپانیا، و ایتالیا به کشورشان بازگشتند و بر اساس گزارش‌ها بالغ بر ۴۵۶ هزار نفر در برنامه‌های دولتی برای بازگشت^۲ ثبت‌نام کردند (Babu, 2020). علاوه‌براین، موج‌های بزرگ بازگشت دیگری نیز در امریکای جنوبی و اروپا رخ داد. برای مثال، ده‌ها هزار نفر از اوکراینی‌های شاغل در لهستان، جمهوری چک، ایتالیا، و سایر کشورها به‌علت توقف کسب‌وکارها مجبور به بازگشت شدند (Scollon, 2020). همچنین در این مدت حدود ۱۵ هزار ویزونلایی به کشور خود بازگشتند (Polanco and Sequera, 2020).

بحران بی‌سابقه‌ای که در پی شیوع ویروس کرونا در جهان شکل گرفت در تمام جنبه‌های زندگی اجتماعی عموم مردم از جمله مهاجران تأثیر گذاشت. از جمله پیامدهای همه‌گیری ویروس کرونا این بود که بسیاری از مهاجران به‌علت قرنطینه شغل خود را از دست دادند، و یا به‌علت تعطیلی کسب‌وکارها، کاهش دستمزدها، وقفه در استخدام‌ها، فسخ‌شدن قراردادهای کاری و مرخصی‌های بدون حقوق، درآمد خود را از دست دادند (Babu, 2020). همچنین، ترس از دست‌دادن شغل و مخاطرات ناشی از نداشتن اقامت دائم منجر به احساس ناامنی در میان مهاجران (به‌ویژه مهاجران ماهر) شد و بسیاری از آنان در صف اول تعدیل نیرو در شرکت‌های چندملیتی قرار گرفتند. به‌علت خسارت واردشده بر اقتصاد کشورها و در اولویت قرارگرفتن شهروندان بومی برای دریافت حمایت‌های دولتی، امکان یافتن شغل تازه نیز برای مهاجران به‌شدت کاهش یافت (Menon and Vadakepat, 2021). مهاجران، علاوه‌بر چالش‌های شغلی، در دسترسی به خدمات سلامت و امنیت مالی و حمایت‌های اجتماعی نیز با چالش‌هایی مواجه شدند. مجموع این عوامل باعث شد که برخی از مهاجران به‌طور جدی به بازگشت فکر

مهاجر» که صلواتی در بازه ۱۳۹۵ - ۱۳۹۶ (دوران برجام) در میان ۴۰۸ نفر از مهاجران ایرانی خارج از کشور صورت داد (Iran Migration Observatory, 2022).

پیمایش سوم: «سنجش میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور» که رصدخانه مهاجرت ایران در سال ۱۴۰۱ (دوران پسا کرونا) در میان ۵۶۵ نفر از ایرانیان خارج از کشور صورت داد (Iran Migration Observatory, 2022).

همچنین با توجه به اینکه پیمایش‌های مذکور مربوط به دوران پیشا برجام، برجام و نیز پسا کرونا است، از نتایج مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساختاریافته با ۳۱ نفر از مهاجران ایرانی در سال ۱۴۰۰ (دوران کرونا) نیز استفاده می‌شود تا پیش‌بینی‌های مهاجرت بازگشتی به کشور در سال‌های مختلف جامع‌تر تبیین شود. علی‌رغم اینکه تجمیع نتایج پیمایش‌ها و مصاحبه‌های انجام‌شده به علت تفاوت آن‌ها در شیوه نمونه‌گیری و... ممکن است با خطا همراه باشد، برای ایجاد تصویر جامعی از وضعیت ایران در مهاجرت‌های بازگشتی، در کنار یکدیگر تحلیل خواهند شد.

۳. تجزیه و تحلیل داده‌ها

سیاست‌گذاری مهاجرت‌های بین‌المللی باید مبتنی بر آمار و داده‌های استوار و مستند مهاجرتی باشد. در واقع، استناد به داده‌های قابل اتکا نه تنها باعث تقویت و استحکام مبنایی سیاست‌های اتخاذ شده در حوزه مهاجرت می‌شود، بلکه زمینه‌ساز سنجش اثربخشی این سیاست‌ها را نیز، بر اساس شاخص‌های کلیدی کمی و کیفی، فراهم می‌کند. به این ترتیب، در ادامه تلاش شده است با بررسی آمار بازگشت به کشور و شاخص تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی، هم‌زمان با بررسی تغییرات پیش‌بینی‌های بازگشت طی این سال‌ها، تصویری از تأثیر عوامل مختلف در بازگشت مهاجران ایرانی ارائه شود تا راهنمایی برای سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیرندگان در این حوزه باشد.

همان‌طور که آمار مهاجرت از کشورها کامل و منظم ثبت نمی‌شود، آمار مهاجرت‌های بازگشتی نیز به خوبی ثبت نشده است (Wahba, 2021). به خصوص که رصد و پایش مهاجران پس از یک دوره کار یا تحصیل در خارج از کشور امر بسیار دشواری است. بنابراین نمی‌توان درباره تعداد واقعی مهاجران بازگشتی در کشورمان اظهار نظر کرد. آمارهای موجود در این زمینه صرفاً مربوط به بازگشت داوطلبانه حمایت‌شده مهاجران ایرانی از سال ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ و بازگشت داوطلبانه متخصصان ایرانی از طریق «طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیرمقیم» از سال ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۱ است.

آخرین آمار درگاه جهانی مهاجرت حاکی از آن است که از سال ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ در مجموع بالغ بر ۱۴ هزار مهاجر ایرانی بازگشت داوطلبانه حمایت‌شده^۳ کرده‌اند (Migration Data Portal, 2022).

کنند. البته تأثیر همه‌گیری ویروس کرونا در بازگشت مهاجران بین‌المللی، با توجه به نوع مهاجرت و سطح مهارت آنان، متفاوت است. یافته‌ها حاکی از آن است که فقط دو گروه مهاجران تحصیلی و کارگران فصلی کم‌مهارت در بحران کرونا به سرعت تصمیم به بازگشت گرفتند، چراکه افراد هر دو گروه تصمیم داشتند پس از پایان بحران، خیلی زود، مهاجرت مجدد کنند. در حالی که افرادی که از مسیر پناه‌جویی و امکانات بشردوستانه مهاجرت کرده بودند، به جز در موارد خاص و اضطراری، تصمیم به بازگشت نگرفتند (Mencutek, 2022).

مطالعه تحقیقات پیشین گواه آن است که نمی‌توان در مورد مهاجرت بازگشتی نسخه واحدی پیچید. ماندن یا بازگشتن تا حد زیادی به انگیزه اولیه برای مهاجرت، فرصت‌های زندگی در جوامع مبدأ و مقصد، و ویژگی‌های تحصیلی و فرهنگی مهاجران بستگی دارد، اما در ادامه تلاش شده است عوامل مؤثر در بازگشت مهاجران ایرانی طی سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۱ تا حدودی دسته‌بندی شود.

۲. روش تحقیق

در پژوهش حاضر از روش مثلث‌بندی استفاده شده است که یکی از انواع روش تحقیق ترکیبی^۱ است و در آن از داده‌های متفاوت اما مکمل برای فهم یک مسئله استفاده می‌شود (Morse, 1991). هدف از استفاده از این روش تلفیق نقاط قوت و ضعف روش‌های کمی (از جمله حجم بالای نمونه، روندها، کلی‌گویی، تعمیم) و روش‌های کیفی (از جمله تعداد محدود، جزئی‌نگری، عمیق بودن) است. در نهایت هر دو نوع داده تلفیق می‌شود و توضیحی واحد درباره پدیده به دست می‌آید تا به درک پیچیدگی‌های ابعاد مختلف مسئله کمک شود (Creswell, 2014).

در این راستا، از داده‌های اولیه نهاد‌های ملی و بین‌المللی برای اشاره به آمار بازگشت مهاجران ایرانی استفاده شده است. ضمن اینکه از هر دو نوع ابزار پرسشنامه و مصاحبه نیز برای اشاره به شاخص تصمیم به بازگشت و پیش‌بینی‌های بازگشت طی سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۱ استفاده شده است.

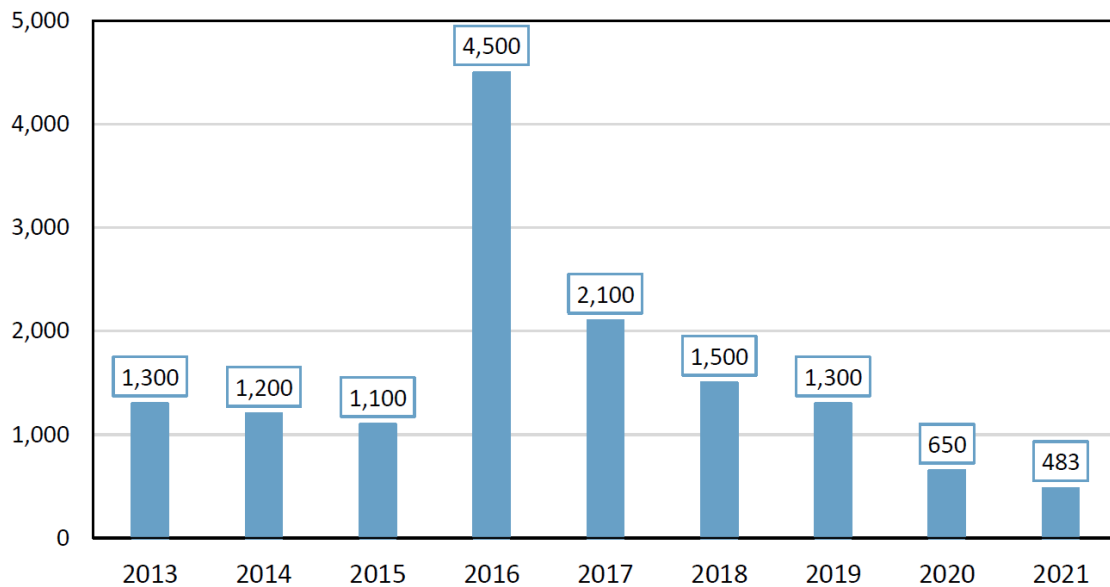
با تجمیع سه پیمایش زیر، تصویری از وضعیت کلی تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور ارائه شده است:

پیمایش اول: «انگیزه‌ها و موانع بازگشت به ایران» که آل یاسین و همکاران در پاییز ۱۳۹۳ (دوران پیشا برجام)^۲ در میان ۴ هزار و ۵۶۹ نفر از مهاجران ایرانی خارج از کشور صورت دادند (Aleyasin et al., 2014).

پیمایش دوم: «شناسایی عوامل مؤثر بر خروج و بازگشت ایرانیان

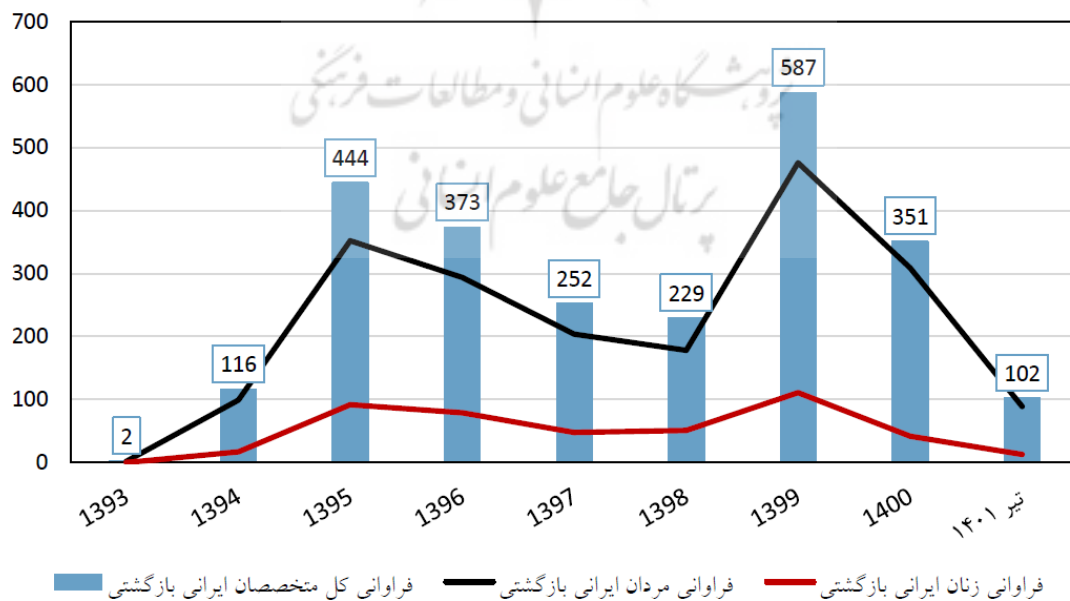
1. Mixed method

۲. برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) نام توافقی است که در ۲۳ تیرماه ۱۳۹۴ بین ایران، اتحادیه اروپا و گروه ۱+۵ (آلمان، آمریکا، بریتانیا، چین، روسیه، فرانسه) منعقد شد. (دانشنامه آزاد پارسی)

نمودار ۱: فراوانی بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت‌شده مهاجران ایرانی (سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱) (Migration Data Portal, 2022)

در سال ۲۰۱۶، هم‌زمان با بهبود چشم‌انداز سیاسی - اقتصادی کشور که علت آن توافق‌نامه هسته‌ای بود، تعداد مهاجران ایرانی‌ای که برای بازگشت داوطلبانه به کشور درخواست حمایت کردند افزایش قابل‌توجهی یافته است و به بیشترین مقدار خود به تراز ۴ هزار و ۵۰۰ نفر رسیده است. «طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیرمقیم» را نیز معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری و مرکز تعاملات بین‌المللی علم و فناوری از اسفند ۱۳۹۳ (۲۰۱۴) و با هدف تسهیل بازگشت ایرانیان متخصص پیاده‌سازی و اجرا کردند. بر اساس آخرین آمار موجود از آغاز این طرح تا پایان مرداد سال ۱۴۰۱ تعداد ۸ هزار و ۵۸ نفر از متخصصان ایرانی خارج از کشور درخواست استفاده از تسهیلات را کرده‌اند که از این میان ۳ هزار و ۷۴۲ درخواست تأیید شده است و ۲ هزار و ۶۷۷ درخواست رد شده است. در مجموع، اجرای این طرح منجر به بازگشت حدود ۲ هزار و ۴۸۷ نفر از متخصصان ایرانی تا پایان تیر ۱۴۰۱ شده است (Iran Migration Observatory, 2022).

نمودار ۲: فراوانی متخصصان ایرانی بازگشتی با تفکیک جنسیت (اسفند ۱۳۹۳ تا تیر ۱۴۰۱؛ سال بازگشت ۳۱ نفر از متخصصان ایرانی نامشخص است که در این آمار در نظر گرفته نشده است.) (Iran Migration Observatory, 2022)

است. از این رو هیچ‌گونه آمار استوار و منسجمی در این زمینه وجود ندارد و برای بررسی این مهم ناچاریم از روش‌های میدانی بهره‌جوییم. به این ترتیب، تلاش کرده‌ایم با تجمیع سه پیمایش «انگیزه‌ها و موانع بازگشت به ایران»، «شناسایی عوامل مؤثر بر خروج و بازگشت ایرانیان مهاجر» و «سنجش میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور» که در سال‌های ۱۳۹۳، ۱۳۹۶ و ۱۴۰۱ آل یاسین و همکاران، و رصدخانه مهاجرت ایران صورت داده‌اند، تصویری از وضعیت کلی تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور ارائه کنیم.

شایان ذکر است که تجمیع نتایج پیمایش‌های مذکور به علت تفاوت آن‌ها در شیوه نمونه‌گیری و... ممکن است با خطا همراه باشد و بهتر است هرکدام از پیمایش‌های فوق به‌تنهایی بررسی و تحلیل شود، اما برای ایجاد تصویر جامعی از تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی در کنار یکدیگر تحلیل شده‌اند.

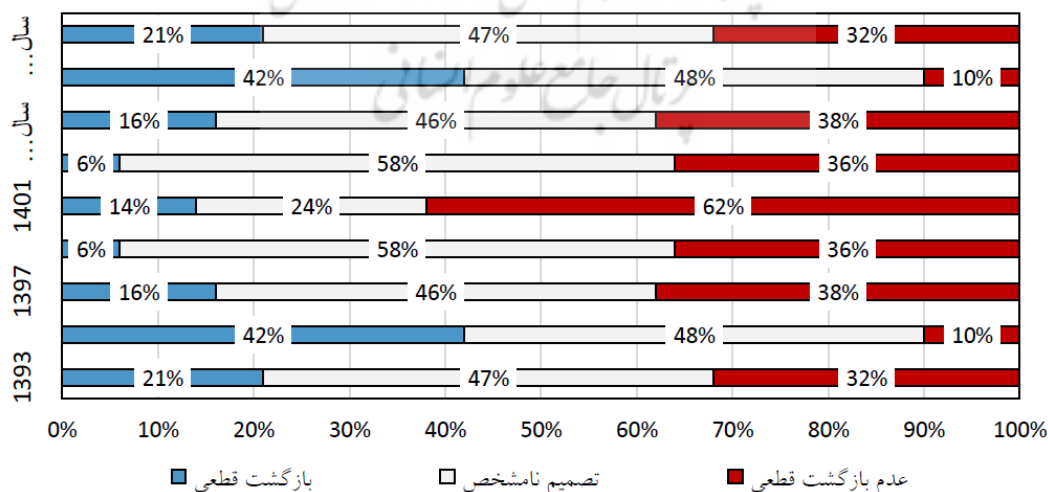
همان‌طور که مشخص است، شاخص تصمیم به بازگشت در بازه ۱۳۹۵-۱۳۹۶، در مقایسه با سال ۱۳۹۳، تقریباً دوبرابر شده است. این رشد هم‌زمان بوده است با پیاده‌سازی و اجرای طرح بازگشت دانشمندان و متخصصان ایرانی غیرمقیم، اولین طرح کشور در این زمینه، و تغییر فضای سیاسی داخل کشور به‌علت امضای توافق‌نامه هسته‌ای برجام و رفع تحریم‌ها. با وجود این در سال ۱۴۰۱ مجدداً نرخ تصمیم به بازگشت کاهش یافته است و به سطح ۱۴ درصد رسیده است. ضمن اینکه تصمیم به بازنگشتن افزایش بسیار چشمگیری داشته است و به تراز ۶۲ درصد رسیده است.

برای فهم جریان بازگشتی به کشور و بهره‌برداری بهینه از ظرفیت مهاجران خارج از کشور، باید علاوه بر رصد و پایش فراز و فرود شاخص‌های بازگشت، ادراک عمیقی درباره علل بازگشت مهاجران

همان‌طور که از نمودار ۲ مشخص است، در سال ۱۳۹۵، هم‌زمان با شهرت یافتن طرح بازگشت متخصصان و همچنین چشم‌انداز سیاسی و اقتصادی مساعد ایران به‌علت امضای توافق‌نامه برجام، تعداد ایرانیان بازگشتی رشد چشمگیری یافته است و به تراز بالای ۴۰۰ نفر رسیده است. سپس از سال ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۸، هم‌زمان با خروج ایالات متحده آمریکا از توافق‌نامه هسته‌ای و بازگشت تحریم‌ها، آمار متخصصان ایرانی بازگشتی با شیب فزاینده‌ای کاهش یافته است و در سال ۱۳۹۸ به کمترین مقدار پس از رشد پیشین و به تراز ۲۲۹ نفر رسیده است. مجدداً از سال ۱۳۹۹ و هم‌زمان با آغاز همه‌گیری ویروس کرونا روند مهاجرت‌های بازگشتی در جهان و ایران افزایش یافته است و آمار بازگشت متخصصان ایرانی به بیشترین سطح خود در تراز ۶۰۰ نفر رسیده است.

علاوه بر شاخص بازگشت، شاخص میل و تصمیم به بازگشت نیز از شاخص‌های بااهمیت حوزه مهاجرت محسوب می‌شود. شاخص میل به بازگشت اشاره دارد به تمایل به بازگشت در میان مهاجرانی که در صورت فراهم‌بودن شرایط قصد دارند به کشور زادگاه خود بازگردند. در مقابل، شاخص تصمیم به بازگشت، تصمیم به بازگشت افرادی را می‌سنجد که برای بازگشت به کشور برنامه‌ریزی و اقدام عملی کرده‌اند. از علل اهمیت این شاخص می‌توان به اثرگذاری مستقیم آن در نرخ بازگشت اشاره کرد. چراکه در صورت فراهم‌بودن بستر برای بازگشت، میل و تصمیم به بازگشت ممکن است منجر به اقدام عملی افزایش نرخ بازگشت شود (Carling and Pettersen, 2014).

علی‌رغم اهمیت شاخص فوق، تاکنون ارزیابی گسترده‌ای برای اندازه‌گیری میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان انجام نشده

نمودار ۳: تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور (سال‌های ۱۳۹۳، ۱۳۹۶ و ۱۴۰۱) (Aleyasin et al., 2014; Salavati, 2017; Iran Migration Observatory, 2022)

جامع‌تر تبیین شود. برای اولویت‌بندی پیشران‌های بازگشت به ایران از پیمایش‌های سال‌های ۱۳۹۳، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶ و ۱۴۰۱، میانگین وزنی پاسخ مشارکت‌کنندگان به هرکدام از عوامل محاسبه شده است. متون مصاحبه‌ها در سال ۱۴۰۰ نیز با استفاده از روش تحلیل زمینه‌ای بررسی و کدگذاری شده است. یافته‌های حاصل از تحلیل سه پیمایش مذکور و مصاحبه‌های انجام‌شده در جدول ۱ تجمیع شده است.

در دوره‌های گوناگون کسب کرد. بنابراین، تلاش شده است، با تجمیع یافته‌های حاصل از سه پیمایش مذکور، پیشران‌های مهاجرت بازگشتی به کشور نیز شناسایی و تحلیل شود.

همان‌طور که پیشتر ذکر شد، برای اینکه از دوره مهم همه‌گیری ویروس کرونا غفلت نشود، پیشران‌های مهاجرت بازگشتی از دید مصاحبه‌شوندگان در سال ۱۴۰۰ نیز شناسایی شده است تا پیشران‌های مهاجرت بازگشتی به کشور در سال‌های مختلف

جدول ۱: پیشران‌های مهاجرت بازگشتی به ایران (سال‌های ۱۳۹۳، ۱۳۹۶، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱) (Aleyasin et al., 2014; Iran Migration Observatory, 2022)

سال ۱۳۹۳ (پیشابرجام)			سال ۱۳۹۵-۱۳۹۶ (برجام)			سال ۱۴۰۰ (کرونا)			سال ۱۴۰۱ (پساکرونا)		
ردیف	شرح	درصد اهمیت	ردیف	شرح	درصد اهمیت	ردیف	شرح	درصد اهمیت	ردیف	شرح	درصد اهمیت
۱	بودن در کنار خانواده و دوستان	۷۳٪	۱	بودن در کنار خانواده و دوستان	۷۴٪	۱	بودن در کنار خانواده و دوستان	۶۱٪	۱	بودن در کنار خانواده و دوستان	۸۰٪
۲	احساس مفیدبودن در کشور ایران	۴۸٪	۲	احساس و انتقال دانش و تجربه خود	۶۰٪	۲	احساس مفیدبودن در کشور ایران	۴۶٪	۲	احساس غربت و دوری از وطن	۵۸٪
۳	احساس غربت و دوری از وطن	۴۱٪	۳	احساس غربت و دوری از وطن	۵۸٪	۳	نارضایتی از شرایط کشور میزبان	۳۱٪	۳	احساس مفیدبودن در کشور ایران	۵۶٪
۴	احساس وظیفه به کشور و انتقال دانش و تجربه خود	۳۶٪	۴	احساس تعلق و پیوستگی با جامعه ایران	۵۱٪	۴	ناهماهنگی با فرهنگ و سبک زندگی در خارج از کشور	۲۳٪	۴	ناهماهنگی با فرهنگ و سبک زندگی در خارج از کشور	۳۹٪
۵	گذراندن دوران بازنشستگی در کشور ایران	۳۵٪	۵	تغییر فضای سیاسی داخل کشور ایران	۴۷٪	۵	احساس تبعیض در کشور میزبان		۵	احساس تبعیض در کشور میزبان	۳۰٪
۶	احساس مفیدبودن نکردن در خارج از کشور	۲۸٪	۶	توافق هسته‌ای و رفع تحریم‌ها	۴۳٪	۶	بودن در جامعه‌ای اسلامی		۶	بودن در جامعه‌ای اسلامی	۲۵٪

که ابعاد مختلفی از جمله احساس غربت در خارج از کشور، احساس مفیدبودن در کشور ایران، احساس تعلق و پیوستگی با جامعه ایران، احساس وظیفه به کشور، و تمایل به انتقال دانش و تجربه را در بر می‌گیرد، از دیگر عوامل مهم اثرگذار در تمایل و تصمیم به بازگشت ایرانیان بوده است. به این ترتیب، تصمیم به بازگشت مهاجران ایرانی در سال‌های بررسی شده تحت تأثیر دو عامل شخصی (درونی) مهم قرار داشته است: خانواده و احساس میهن‌پرستی.

در کنار این دو پیشران شخصی (درونی) قدرتمند، عوامل بیرونی دیگری نیز در میل به بازگشت و نرخ بازگشت ایرانیان

ممکن است مهاجرت بازگشتی تحت تأثیر عوامل شخصی، عوامل دفع‌کننده در مقصد مهاجرتی، یا عوامل جذب‌کننده یا ترکیبی از آن‌ها صورت بگیرد. مطابق آنچه از مطالعات میدانی به دست آمده است، در سال‌هایی که بررسی شد، عوامل مختلف شخصی، خانوادگی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی در میل و تصمیم به بازگشت ایرانیان اثرگذار بوده است، اما در تمام این سال‌ها بودن در کنار خانواده و دوستان پیشران‌هایی مهم برای بازگشت به ایران بوده است و به‌طور میانگین در ۷۲ درصد از پاسخ‌دهندگان و مصاحبه‌شوندگان منجر به انگیزه‌ای برای بازگشت شده بوده است. علاوه بر این، احساس میهن‌پرستی

برای بازگشت به کشور تمایل یافتند. به این ترتیب، شاخص تصمیم به بازگشت در بیشترین تراز خود در سطح ۴۲ درصد قرار گرفت و به تبع آن نرخ بازگشت (بازگشت داوطلبانه متخصصان ایرانی و بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت‌شده مهاجران ایرانی) افزایش قابل توجهی یافت. بنابراین، بهبود چشم‌انداز سیاسی و اقتصادی کشور، که عامل جذب‌کننده‌ای قدرتمند در کشور مبدأ است، منجر به القای جریان بازگشتی به کشور شد. حال آنکه در سال‌های ۱۳۹۹ - ۱۴۰۰، هم‌زمان با آغاز همه‌گیری ویروس کرونا در سراسر جهان، نارضایتی از شرایط در کشور میزبان افزایش یافت و اگرچه میل و تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی افزایش نیافته بود، اما نارضایتی از شرایط زندگی در خارج از کشور، که عاملی دفع‌کننده در کشور مقصد است، اثر کرده است و نرخ بازگشت به کشور به‌طور چشمگیری افزایش یافت.

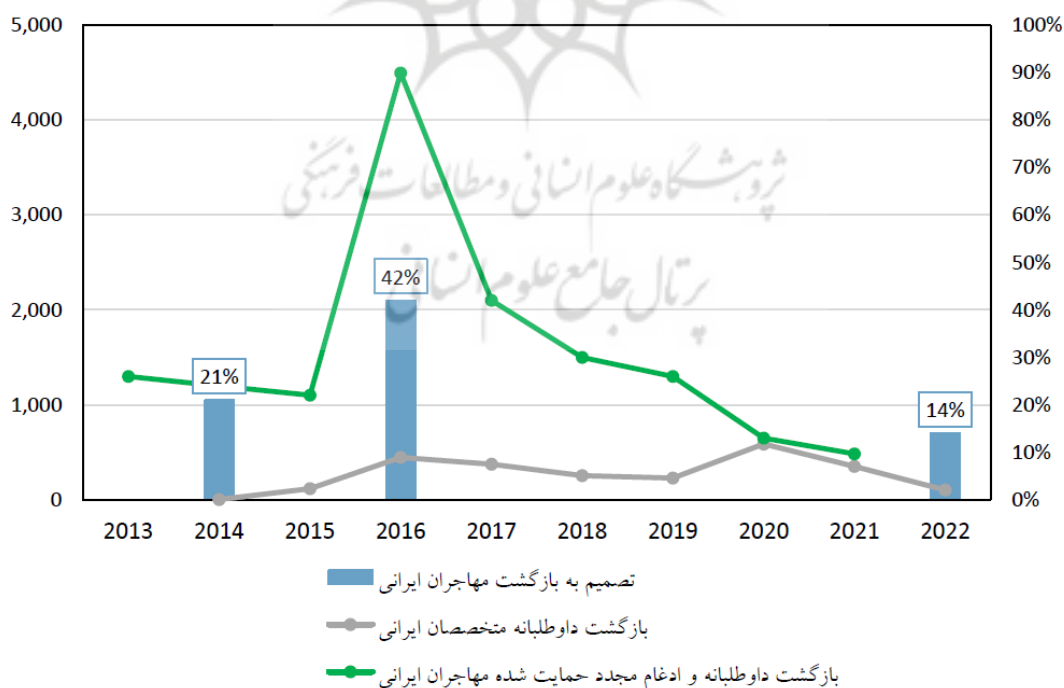
شایان ذکر است که در تأیید یافته‌های تحقیقات پیشین که در آن‌ها اثر همه‌گیری ویروس کرونا در نرخ بازگشت و تصمیم به بازگشت مهاجران بین‌المللی با توجه به نوع مهاجرت و سطح مهارت آنان متفاوت بوده است (Mencutek, 2022)، یافته‌های این پژوهش نیز حاکی از آن است که آن دسته از مهاجران که در بحران کرونا به سرعت تصمیم به بازگشت گرفتند مهاجران تحصیلی بوده‌اند. به این ترتیب، آمار بازگشت متخصصان ایرانی هم‌زمان با آغاز همه‌گیری افزایش چشمگیری یافت، درحالی‌که افرادی که با روش‌های پناهجویی و بشردوستانه مهاجرت کرده بودند، به‌جز در

اثرگذار بوده است. یکی از این موارد توافق هسته‌ای و رفع تحریم‌ها و تغییر فضای سیاسی - اقتصادی داخل کشور در بازه ۱۳۹۵ - ۱۳۹۶ است که در گروه عوامل جذب‌کننده در کشور مبدأ قرار می‌گیرد. از دیگر موارد نارضایتی از شرایط کشور میزبان در سال ۱۴۰۰ است که می‌شود در گروه عوامل دفع‌کننده در مقصد مهاجرتی قرار گیرد. یکی از متخصصان ایرانی بازگشتی در همین راستا بیان کرد:

«همسرم از یک دانشگاه در کانادا پذیرش گرفتن و مهاجرت کردن. در طی تحصیل بودن که کرونا کل دنیا رو گرفت و تنهایی و غربت خصوصاً در دوران قرنطینه خیلی بهشون فشار آورد و تصمیم گرفتن برای ادامه تحصیل به ایران انتقالی بگیرن.»

۴. یافته‌های تحقیق

مقایسه فرازوفرودهای شاخص‌ها و پیشران‌های بازگشت طی سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۴۰۱ حاکی از آن است که همواره دو عامل شخصی (درونی) خانواده و احساس میهن‌پرستی پیشران‌های مهم اثرگذار در جریان بازگشتی به کشور بوده است. اما دو نقطه عطف در روند بازگشت به کشور وجود داشته است. اولین نقطه عطف مربوط است به بازه ۱۳۹۵ - ۱۳۹۶ که هم‌زمان با شهرت‌یافتن طرح بازگشت متخصصان و، مهم‌تر از آن، امضای توافق‌نامه هسته‌ای و امید به رفع تحریم‌ها، چشم‌انداز سیاسی و اقتصادی کشور بهبود یافت و تعداد بیشتری از مهاجران ایرانی

نمودار ۴: وضعیت ایران در شاخص‌های بازگشت (سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۲)

(Aleyasin et al., 2014; Iran Migration Observatory, 2022; Migration Data Portal, 2022)

موارد خاص و اضطراری، تصمیم به بازگشت نگرفتند. در نتیجه، نرخ بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت‌شده مهاجران ایرانی نه تنها افزایش نیافت، بلکه روند نزولی یافت.

نتیجه‌گیری

کشور ایران، با جمعیت چندمیلیونی ایرانیان خارج از کشور، واجد ویژگی‌های یک کشور مهاجرفرست است. همچنین فقدان ثبات سیاسی و اقتصادی در کشورهای همسایه و نبود فرصت‌های کافی برای بهره‌مندی از ظرفیت نیروی انسانی در داخل و همچنین قرار گرفتن کشور در شرایط تحریم و تنگنای اقتصادی، لزوم چاره‌اندیشی و استفاده از راه‌حل‌های خلاقانه در حوزه بهره‌مندی از ظرفیت ایرانیان خارج از کشور را بیش از پیش نمایان ساخته است و حکمرانی مهاجرت در کشور را با ابعاد پیچیده‌تری همراه ساخته است.

متأسفانه نگاه تهدیدمحور به مهاجرت نگاه غالب دولتمردان و سیاست‌گذاران است و به این حوزه نظام‌مند و فرصت‌محور توجه جدی نشده است. اگرچه طی چندین سال گذشته توجه به مسئله مهاجرت در گفتمان حاکمیتی و اسناد بالادستی کشور تا حدودی بیشتر شده است، در عمل جز در مواردی انگشت‌شمار این تلاش‌ها به اقدامات اجرایی با نتایج مشخص عینی منجر نشده است. از نمونه‌های موفق و امیدوارکننده انگشت‌شمار مربوط به سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی برای بهره‌مندی از ظرفیت ایرانیان خارج از کشور می‌توان به این موارد اشاره کرد: (۱) برنامه بازگشت متخصصان موسوم به «طرح همکاری با متخصصان ایرانی غیرمقیم»، که آن را معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری در سال ۱۳۹۳ در کشور آغاز کرد و همچنان در حال اجرا و توسعه است؛ (۲) ایجاد سامانه‌های آماری مربوط به وضعیت اتباع ایرانی در خارج از کشور در دستگاه‌های مختلف شامل وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و وزارت امور خارجه؛ (۳) تدوین قانون جامع حمایت از ایرانیان خارج از کشور در وزارت امور خارجه؛ (۴) ارائه طرح ایجاد سازمان ملی مهاجرت به مجلس.

با وجود این، علی‌رغم همه این تلاش‌ها، ارزیابی عملکرد دولت در حوزه مهاجرت نشان می‌دهد که فقدان درک صحیح از پدیده مهاجرت، ناکارآمدی و ناهماهنگی دستگاه‌های مربوط و نیز ضعف در گروه‌های کارشناسی فعال که ناشی از فقدان نهاد تخصصی حکمرانی در کشور است، منجر به این شده است که دستگاه‌های اجرایی کشور در وضعیتی از انفعال و گسیختگی عملکردی قرار بگیرد. در حالی که در واقع استفاده از مساعدت هم‌وطنان مقیم در خارج از کشور و اتخاذ رویکرد فعالانه و اثربخش برای بهره‌مندی از ظرفیت‌های آنان تابع دو عامل است که عبارت‌اند از:

۱. افزایش آمادگی کشور برای جذب مهاجران ایرانی؛
۲. ایجاد میل به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور.

متأسفانه بسیاری از ایرانیان مهاجر، علی‌رغم اینکه به همکاری و مشارکت در توسعه کشور تمایل دارند، امکان بیرونی برای مشارکت در توسعه ایران را فراوان نمی‌دانند و سهم قابل توجهی از آنان نیز اطلاع کافی از برنامه‌هایی همچون «طرح همکاری با دانشمندان و متخصصان ایرانی غیرمقیم» ندارند. بر اساس نتایج پیمایش رصدخانه مهاجرت ایران در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور در سال ۱۴۰۱، حدود ۸۶ درصد از دایاسپورای ایرانی فضای داخل کشور را برای مشارکت در فرایند توسعه و پیشرفت ایران مناسب نمی‌دانند. ضمن اینکه بر اساس نتایج یک پیمایش در میان دایاسپورای ایرانی ۳۴ درصد از مهاجران ایرانی مقیم خارج از کشور هیچ اطلاعی از برنامه‌های حمایتی دولت برای بازگشت به کشور ندارند (Salavati, 2020). از این رو، همچنان بستر مناسب برای استفاده از ظرفیت‌های بالقوه ایرانیان متخصص در داخل و خارج از کشور مهیا نیست و اطلاع‌رسانی کافی در این زمینه‌ها صورت نگرفته است.

علاوه بر این، شواهد به دست آمده از پیمایش‌های محدود رصدخانه مهاجرت ایران درباره وضعیت میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور در تابستان ۱۴۰۱، حاکی از آن است که حدود ۷۰ درصد از ایرانیان خارج از کشور، که اکثریت آن‌ها تحصیلات دانشگاهی داشته‌اند، تمایل «کم» و «خیلی کمی» برای بازگشت به کشور دارند. این در حالی است که فقط ۱۷ درصد افراد تمایل «زیاد» یا «بسیار زیادی» برای بازگشت دارند و دیگران به این موضوع با تردید می‌نگرند.

بنابراین، در شرایطی که میل و تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی در سطح پایینی قرار دارد و در کشور مان ظرفیت و زیرساخت‌های لازم برای بهره‌مندی از منابع و مهارت‌های آن‌ها وجود ندارد، باید پذیرفت که پدیده مهاجرت بازگشتی در کشور ایران تا حد فراوانی خودکار صورت گرفته است. به عبارت دیگر، اغلب کسانی که تصمیم گرفته‌اند به کشور بازگردند یا از ابتدا تصمیم نداشته‌اند مهاجرت دائمی کنند یا تحت تأثیر دو عامل کشتی «خانواده» و «احساس میهن‌پرستی» بازگشته‌اند. نقاط عطف در جریان بازگشتی کشور صرفاً مربوط می‌شود به دوران توافق‌نامه برجام و همه‌گیری کرونا که اگرچه نرخ بازگشت متخصصان در هر دو بازه زمانی افزایش یافته است، شواهد حاکی از آن است که بازگشت افراد در دوران بحران تصمیمی موقتی است و به احتمال فراوان منجر به بازگشت دائمی نخواهد شد.

در مجموع، موضوع استفاده از ظرفیت ایرانیان خارج از کشور و تقویت ارتباطات علمی، فناورانه، و تجاری داخل با خارج از کشور از جمله موضوعاتی است که هرازچندگاهی برجسته

- Kerala's Gulf Dream". *Hindustan Times*, 25 June. <https://www.hindustantimes.com/india-news/nri-deaths-sully-kerala-sgulf-dream/story-nMoiqHEL1WLetf1dDVBIM.html>. (Accessed: 1 July 2020)
- Bakalova, M., and Misheva, M. (2018). "Explanations of Economic Rationality Challenged: Contemporary Return Migration to Bulgaria". *Economic studies*, 27(2).
- Benson, M., and O'Reilly, K. (2016). "From Lifestyle Migration to Lifestyle in Migration: Categories, Concepts and Ways Of Thinking". *Migration Studies*, 4(1), pp. 20-37.
- Bijwaard, G. E., and Wang, Q. (2016). "Return Migration of Foreign Students". *European Journal of Population*, 32(1), pp. 31-54.
- Bijwaard, G. E., Schluter, C., and Wahba, J. (2014). "The Impact of Labor Market Dynamics on The Return Migration Of Immigrants". *Review of Economics and Statistics*, 96(3), pp. 483-494.
- Bolognani, M. (2014). "The Emergence of Lifestyle Reasoning In Return Considerations Among British Pakistanis". *International Migration*, 52(6), pp. 31-42.
- Carling, J., and Pettersen, S. (2014). "Return Migration Intentions in the Integration-Transnationalism Matrix". *International Migration*, 52(6). 10.1111/imig.12161. Available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/imig.12161>
- Cassarino, J. P. (2004). "Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited". *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, 6(2), pp. 253-279.
- Cassarino, J. P. (2014). "A Case for Return Preparedness". In Battistella, G. (Ed.), *Global and Asian perspectives on international migration* (pp. 153-165). Springer, Cham.
- Creswell, J. W. (2014). A concise introduction to mixed methods research. SAGE publications.
- El-Mallakh, N., and Wahba, J. (2016). "Upward Or Downward: Occupational Mobility And Return Migration". *Economic Research Forum Working Papers* (No. 1010).
- Fihel, A., and Górný, A. (2013). "To Settle or To Leave
- می‌شود، اما تاکنون در عمل نتایج قابل توجهی به دنبال نداشته است. ریشه اصلی این ناکامی را می‌توان در غلبه رویکرد امنیتی در رویارویی با آنان، ناتوانی در اعتمادسازی، و تناقضات رفتاری جست‌وجو کرد که موجب دلسردی ایرانیان خارج از کشور برای همکاری با کشور شده است. در کنار این عوامل، عواملی همچون فقدان جذابیت و شرایط نابسامان کشور و مشخص نبودن مسیر کشور در ارتباطات بین‌المللی، که تبعاتی همچون تحریم و انزوای بین‌المللی را برای کشور در پی داشته است، موجب تمایل پایین ایرانیان خارج از کشور برای همکاری مستقیم با کشور شده است. از این رو، به نظر می‌رسد که در حال حاضر شرایط و زمینه‌های لازم برای بازگشت فیزیکی و دائمی ایرانیان خارج از کشور به داخل فراهم نیست و در چنین شرایطی حرکت به سمت سیاست‌های بازبهره‌مندی و حفظ ارتباط از طریق برنامه‌های از راه دور و موقت بهترین گزینه پیش‌رو است.
- منابع فارسی که معادل لاتین آن‌ها در فهرست منابع آمده است**
- آل یاسین، امیرحسین، رشیدیان، محمد، شامخی، آمنه، صادقی، محمدامین، مروتی، محمد و میهنی، حمید (۱۳۹۳). نظرسنجی انگیزه‌ها و موانع بازگشت به ایران.
- رصدخانه مهاجرتی ایران (۱۴۰۱). سالنامه مهاجرتی ایران ۱۴۰۱.
- صلواتی، بهرام (۱۳۹۹). سالنامه مهاجرتی ایران ۱۳۹۹.
- صناعی، علی. (۱۳۹۸). «مشوق‌ها و موانع بازگشت به کشور: بررسی موردی متخصصان مقیم ایالات متحده آمریکا». فصلنامه مجلس و راهبرد، دوره ۲۶، شماره ۹۷، ص ۲۸۹ - ۳۲۴.
- منابع**
- Aleyasin, A., Rashidian, M., Shanekhi, A., Sadeghi, M., Morovati, M., Mihani, H. (2014). *Survey of motivations and obstacles to return to Iran*. {In Persian}
- Andrén, D., and Roman, M. (2016). "Should I Stay or Should I Go? Romanian Migrants During Transition and Enlargements". In Kahanec, M., and Zimmermann, K. F. (Eds.), *Labor migration, EU enlargement, and the great recession* (pp. 247-269). Berlin, Heidelberg: Springer.
- Apsite-Berina, E., Manea, M. E., and Berzins, M. (2020). "The Ambiguity of Return Migration: Prolonged Crisis and Uncertainty In The Life Strategies Of Young Romanian And Latvian Returnees". *International Migration*, 58(1), pp. 61-75.
- Babu, R. (2020). "Covid-19: NRI Deaths Sully

- Again? Patterns Of Return Migration to Poland During the Transition Period". *Central and Eastern European Migration Review*, 2(1), pp. 55-76.
- Franses, PH. H. B. F (2015). "Return Migration of High Skilled Workers". *Erasmus University Rotterdam*. Available At: <https://repub.eur.nl/pub/78065/#>
- Han, X., Stocking, G., Gebbie, M. A., and Appelbaum, R. P. (2015). "Will They Stay or Will They Go? International Graduate Students and Their Decisions to Stay or Leave the US Upon Graduation". *PLoS one*, 10(3), e0118183.
- Harvey, W. S. (2011). "Immigration And Emigration Decisions Among Highly Skilled British Expatriates In Vancouver". In Nicolopoulou, K., Karataş-Özkan, M., Tatli., G., and Taylor, J. (Eds.), *Global Knowledge Work*. Edward Elgar Publishing.
- Iran Migration Observatory (2022). Iran Migration Outlook 2022 {In Persian}
- Kerpaci, K., and Kuka, M. (2019). "The Greek Debt Crisis and Albanian Return Migration". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21(1), pp. 104-119.
- King, R., and Kuschminder, K. (2022). "Introduction: Definitions, Typologies and Theories of Return Migration". In Russell, K., and Kuschminder, K. (Eds.), *Handbook of return migration*. Edward Elgar Publishing.
- Kırdar, M. G. (2009). "Labor Market Outcomes, Savings Accumulation, And Return Migration". *Labour Economics*, 16(4), pp. 418-428.
- Kopliku, B., and Drishti, E. (2022). "The (big) Role of Family Constellations in Return Migration and Transnationalism" preprints.org, 2022070322, <https://doi.org/10.20944/preprints202207.0322.v1>
- Lesińska, M. (2013). "The Dilemmas of Policy Towards Return Migration: The Case Of Poland After The EU Accession". *Central and Eastern European Migration Review*, 2(1), pp. 77-90.
- Levitt, P. (2010). "Taking Culture Seriously: The Unexplored Nexus Between Migration, Incorporation and Development". *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 26(2), pp. 139-153.
- Mayr, K., and Peri, G. (2008). "Return Migration as a Channel of Brain Gain". *NBER Working Paper Series*.
- Mencutek, Z. S. (2022). "Voluntary and Forced Return Migration Under a Pandemic Crisis". In Triandafyllidou, A. (Ed.), *Migration and Pandemics* (pp. 185-206). Cham: Springer.
- Menon, D. V., and Vadakepat, V. M. (2021). "Migration And Reverse Migration: Gulf-Malayalees' Perceptions During the Covid-19 Pandemic". *South Asian Diaspora*, 13(2), pp. 157-177.
- Migration Data Portal (2022). "Number Of Migrants Assisted To Return Voluntarily, By Country Of Origin". Available At: https://www.migrationdataportal.org/international-data?i=avrr_origin&t=2021&cm49=364
- Morawska, E. (2007). "International Migration: Its Various Mechanisms and Different Theories That Try To Explain It". *IMER/MIM*. Available At: <http://mau.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1409965&dsid=8197>
- Morse, J. M. (1991). "Approaches To Qualitative-Quantitative Methodological Triangulation". *Nursing research*, 40(2), pp. 120-123.
- Nonchev, A., and Hristova, M. (2018). "Segmentation Of Returning Migrants". *Economic studies*, 27(2).
- Polanco, A., and Sequera, V. (2020). "Venezuelan Migrants Quarantined in Crowded Shelters As They Return Home". *Reuters*, April 7. Available At: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-venezuela-migrants/venezuelan-migrants-quarantined-in-crowded-shelters-as-they-return-home-idUSKBN21P361>
- Saar, M., and Saar, E. (2020). "Can The Concept of Lifestyle Migration Be Applied to Return Migration? The Case of Estonians in the UK". *International Migration*, 58(2), pp. 52-66.
- Sabharwal, M., and Varma, R. (2019). "Transnationalism And Return Migration of Scientists and Engineers From The United States To India". In Sahoo, A., and Purkayastha, B. (Eds.), *Routledge Handbook of Indian Transnationalism* (pp. 54-66). Routledge.

- Salavati, B. (2020). *Iran Migration Outlook 2020* {In Persian}
- Sanaei, A. (2019). "Incentives and Disincentives to Return Migration: The Case of Iranian Experts Living in the United States". *Majlis and Rahbord*, 26(97), pp. 289-324. {In Persian}
- Scollon, M. (2020). "Covid-19 A Hard Row to Hoe For Migrant Laborers", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 15 April. Available At: <https://www.rferl.org/a/covid-19-migrant-laborers-russia-central-asia/30557391.html>
- Wahba, J. (2014). "Return Migration and Economic Development". In Lucas, R. E. B. (Ed.), *International Handbook on Migration and Economic Development* (pp. 327-349). Edward Elgar.
- Wahba, J. (2021). "Who Benefits from Return Migration To Developing Countries?". *IZA World of Labor*, 123. doi: 10.15185/izawol.123.v2.
- Zaiceva, A., and Zimmermann, K. F. (2016). "Returning Home at Times of Trouble? Return Migration of EU Enlargement Migrants During the Crisis". In Kahanec, M., and Zimmermann, K. F. (Eds.) *Labor Migration, EU Enlargement, And the Great Recession* (pp. 397-418). Berlin, Heidelberg: Springer.
- Zeithammer, R., and Kellogg, R. P. (2013). "The Hesitant Hai Gui: Return-Migration Preferences Of US-Educated Chinese Scientists and Engineers". *Journal of Marketing Research*, 50(5), pp. 644-663.

The Effect Of Internal And External Factors On The Return Of Iranian Migrants During 2014 To 2022

Zohreh Rabiee¹
Melika Soleimanikhoo²

Abstract

Returnees can help reduce the negative effects of migration and develop the origin countries. This research investigates the effect of internal and external determinants on the return of Iranian migrants using mixed method. The analysis of the fluctuations of return frequency, return decision, and return drivers among Iranians during the years 2013 to 2020, indicate that «family» and «patriotism» are the most important internal factors influencing the return flow to the country. Meanwhile, the return flow of Iranians (including the voluntary return of Iranian professionals and assisted voluntary return and reintegration of Iranians) has undergone two significant turning points influenced by external determinants. Firstly, the return frequency increased in 2016 due to the nuclear agreement between Iran and G5, and the expectation of the removal of sanctions, which led to the improvement of the country's political and economic prospects. Second, during the Covid-19 pandemic in 2020, while the return frequency of Iranian professionals increased significantly due to dissatisfaction with the conditions in the host country, the assisted voluntary return of Iranian migrants indicate a downward trend.

Keywords: Return Migration, Return Decision, Assisted Voluntary Return and Reintegration, Covid-19 Pandemic, Diaspora

1. Master of science and technology policy, Graduate School of Management and Economics, Sharif University of Technology (corresponding author); rabiee.zohreh@gsme.sharif.ir

2. Master of social research, Faculty of Social Sciences, University of Tehran. melika.soleimani1994@gmail.com

نقش نامه و فرم تعارض منافع

الف) نقش نامه

ملیکا سلیمانی خو	زهرة ربیعی	نقش
نویسنده دوم	نویسنده مسئول	
*	*	نگارش متن
*	*	ویرایش متن و ...
*	*	طراحی / مفهوم پردازی
*	*	گردآوری داده
*	*	تحلیل / تفسیر داده
-	-	سایر نقشها

ب) اعلام تعارض منافع

یا غیررسمی، اشتغال، مالکیت سهام، و دریافت حق اختراع، و البته محدود به این موارد نیست. منظور از رابطه و انتفاع غیرمالی عبارت است از روابط شخصی، خانوادگی یا حرفه‌ای، اندیشه‌ای یا باورمندانه، و غیره.

چنانچه هر یک از نویسندگان تعارض منافع داشته باشد (و یا نداشته باشد) در فرم زیر تصریح و اعلام خواهد کرد:

مثال: نویسنده الف هیچ‌گونه تعارض منافع ندارد. نویسنده ب از شرکت فلان که موضوع تحقیق بوده است گزینش دریافت کرده است. نویسندگان ج و د در سازمان فلان که موضوع تحقیق بوده است سخنرانی افتخاری داشته‌اند و در شرکت فلان که موضوع تحقیق بوده است سهامدارند.

در جریان انتشار مقالات علمی تعارض منافع به این معنی است که نویسنده یا نویسندگان، داوران و یا حتی سردبیران مجلات دارای ارتباطات شخصی و یا اقتصادی می‌باشند که ممکن است به طور ناعادلانه‌ای بر تصمیم‌گیری آن‌ها در چاپ یک مقاله تأثیرگذار باشد. تعارض منافع به خودی خود مشکلی ندارد بلکه عدم اظهار آن است که مسئله‌ساز می‌شود.

بدین وسیله نویسندگان اعلام می‌کنند که رابطه مالی یا غیرمالی با سازمان، نهاد یا اشخاصی که موضوع یا مفاد این تحقیق هستند ندارند، اعم از رابطه و انتساب رسمی یا غیررسمی. منظور از رابطه و انتفاع مالی از جمله عبارت است از دریافت پژوهانه، گزینش آموزشی، ایراد سخنرانی، عضویت سازمانی، افتخاری

اظهار (عدم) تعارض منافع: با سلام و احترام؛ به استحضار می‌رساند نویسندگان مقاله هیچ‌گونه تعارض منافع ندارد.

نویسنده مسئول: زهرة ربیعی

تاریخ: ۱۴۰۲/۰۲/۳۰